

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.2.11

Denys Shchambura

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-8650>

International Humanitarian University, Odesa, Ukraine

«UNOFFICIAL LAW» AND «SHADOW LAW»: AXIOLOGICAL APPROACH TO DIFFERENTIATION OF CONCEPTS

Денис Щамбура

Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, Україна

«НЕОФІЦІЙНЕ ПРАВО» І «ТІНЬОВЕ ПРАВО»: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

Ideological and methodological pluralism that dominates in contemporary jurisprudence expands research opportunity in studying the law and phenomena related to the law. On the other hand, contemporary jurisprudence reflects a growing interest of legal plurality and diversity, not only in traditional societies, but also in the developed information societies. Inter alia, concepts of «informal law», «unofficial law», «non-state law», and «shadow law» have now been introduced into academic discourse of legal theorists.

Categories of «unofficial law» and «shadow law» are usually considered as interrelated. Since the identification of unofficial law and shadow law seems to be theoretically and methodologically unjustified, the need arises to distinguish them. It seems that the differences between these phenomena can be quite clearly seen provided the correct methodology is used.

The main methodological instrument of this research is axiological (value-oriented) approach. In its core axiological approach assumes that legal phenomena and processes should be studied in terms of their value for society and the individual. Value is studied as ability of law to serve the purpose and meanwhile a mean to meet socially just, progressive needs and interests of individuals and society.

The conclusion is that «shadow law» is not a kind of unofficial law, because it contradicts the core idea of law. «Shadow law» is a special form of non-law that ignores social values and the value of law in general. On the contrary, unofficial law that is formed on the basis of social practice, individual human activity in the process of social communication within certain social relations, on the one hand. And social values, on the other hand, are equally necessary interrelated regulators of behaviour that complement each other.

Keywords: axiological approach, legal plurality, non-law, «shadow law», unofficial law, value of law.

Постановка проблеми. Світоглядний і методологічний плюралізм, який домінує у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції, істотно розширює можливості дослідження права і пов'язаних з ним явищ. Різні теоретичні і практичні аспекти неофіційного права і правового плюралізму в традиційних та сучасних суспільствах отримали значну увагу вчених усього світу¹.

З іншого боку, сучасна юриспруденція відображає зростаючий інтерес до правового різноманіття, причому не тільки в традиційних суспільствах (що було основним предметом досліджень антропологів права), але і в розвинених інформаційних суспільствах. У даний час до наукового обороту активно увійшли такі категорії, як «неофіційне право», «недержавне право»,

¹ Benda-Beckmann, K. V., Turner, B. (2018). Legal pluralism, social theory, and the state. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 50:3, 255-274. DOI: 10.1080/07329113.2018.1532674; Дудченко, В. В. (2006).

Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. Одеса: Юридична література, 267-274; Рулан, Н. (1999). *Юридическая антропология.* Москва: Норма, 24-50.

«тіньове право». Незважаючи на підвищений інтерес дослідників до вказаних категорій, вони залишаються недостатньо вивченими. Оскільки ні повного визначення, ні вичерпної характеристики ознак неофіційного і тіньового права в науці немає, допускається їх ототожнення. Розбіжності між ними, як уявляється, слід шукати за допомогою методологічних засобів, відмінних від методології класичної юриспруденції, зокрема, за допомогою аксіологічного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам неофіційного і тіньового права приділяють багато уваги як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (В.М. Баранов, В.А. Бачинін, С.В. Бірюков, В.В. Завальнюк, Г.М. Ланова, Ю.О. Тихомиров, О.М. Трикоз, О.О. Уварова, та ін.). При цьому зазначені категорії зазвичай розглядаються як взаємопов'язані. Тіньове право вважається типом неофіційного права (В.В. Завальнюк¹), небезпечним різновидом негативного неофіційного права (О.М. Трикоз²), різновидом негативного неофіційного права і одночасно специфічною формою неправа (В.М. Баранов³). Оскільки ототожнення неофіційного і тіньового права є теоретично і методологічно невиправданим, виникає необхідність їх розмежування.

Метою статті є дослідження відмінностей між неофіційними і тіньовим правом з використанням аксіологічного підходу.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юриспруденції питання неофіційного права переважно розглядаються в контексті дослідження права як надзвичайно складного, багатогранного і багатоаспектного феномена. Ще на початку третього тисячоліття Ю.М. Оборотов вказував, що «під державним правом (правом держави) найчастіше ховаються інші недержавні форми права, які сьогодні стають теоретичною базою концепції правового плюралізму»⁴.

Юридична антропологія давно стверджує, що право існує і діє незалежно від того, що декларує держава, і це твердження є одним з найбільш значущих результатів юридико-антропологічних досліджень. Але в наші дні цей висновок поділяють науковці, які сповідують інші парадигмальні установки. Так, один з найбільш авторитетних теоретиків права Б. Таманага визнав, що «право є народним концептом, тобто право – є те, що люди всередині соціальних груп стали розглядати і іменувати правом ... Державне право в даний час є прикладом парадигми права, але в різний час і в різних місцях, в тому числі і сьогодні, люди розглядали в якості права: міжнародне право; звичаєве право; версії релігійного закону; *lex mercatoria*; общинне право; природне право і багато іншого»⁵.

Розглядаючи правовий порядок як специфічну правову реальність, А.Ф. Крижанівський виокремлює правопорядок як результат діяльності держави (державний правопорядок) і правовий порядок як результат масової, стихійної соціальної діяльності людей у правовій сфері (громадянський правовий порядок). «Громадянський, неофіційний правовий порядок складається, з одного боку, внаслідок суспільної реакції на офіційний правопорядок, як результат законопокірної діяльності людей, а з іншого, внаслідок масової правової практики конкретних суб'єктів, що вступають в опосередковані правом соціальні відносини». Вчений стверджує, що їх розмежування має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє запропонувати шляхи, що ведуть до компромісу та узгодження офіційного і неофіційного правопорядку⁶.

Зв'язок офіційного та неофіційного правопорядку виявляється і на нормативному рівні. На думку О.В. Крижановської, недержавний правовий порядок живить неофіційне, або недержавне право, яке: а) підтримується і реально відтворюється релевантними суб'єктами в процесі їх діяльності; б) здатне породжувати наслідки, які є значущими для суб'єктів і можуть мати юридичний характер⁷.

У дослідженні О.О. Уварової недержавним правом вважаються правила поведінки, створені недержавними акторами (громадськими організаціями, політичними партіями, релігійними інститутами, етнічними групами, інтернет-спільнотами тощо), на протипагу державному праву, яким

¹ Завальнюк, В. В. (2014). Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики*, 51, 12-21.

² Трикоз, Е. Н. (2005). «Теневое право»: миф или реальность? *Законодательство и экономика*, 1, 56-60.

³ Баранов, В. М. (2002). О теневом праве. *Новая правовая мысль*, 1, 13-20.

⁴ Оборотов, Ю. М. (2003). Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук*. Одеса: ОНЮА, 8.

⁵ Tamaha, B. Z. (2007). Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global. *Sydney Law Review*, 30, 396.

⁶ Крижанівський, А. Ф. (2009). *Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура*. Одеса: Фенікс, 482.

⁷ Крижановська, О. В. (2016). Офіційний та неофіційний правопорядок: нормативний та інституційний аспекти. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 1-1, 11.

є норми, створені або санкціоновані державою. В розвиток ідеї А.Ф. Крижанівського цей автор підтримує ідею визнання недержавного правопорядку: «Існує необхідність усвідомленого прагнення до того, щоб в державному правовому регулюванні зберігався або навіть спеціально створювався простір, який міг би заповнюватися альтернативними правовими порядками. Це надавало б можливість для продуктивної взаємодії між декількома (або навіть багатьма) правовими системами, що перетинаються, шляхом вироблення відповідних процедурних механізмів, інститутів і практик, спрямованих на співіснування, а не на ліквідацію, юридичного плюралізму»¹.

Досліджуючи право в рамках антропологічного дискурсу, В.В. Завальнюк визначив етнічні корені особливого права співтовариства, яке можна назвати неофіційним правом. Сполучною ланкою між офіційним і неофіційним правом, на думку вченого, є звичаєве право, яке одночасно має недержавне походження і державну санкцію. Різновидом неофіційного права дослідник вважає «тіньове право», в тому числі глибоко вкорінену традицію помсти за образу, нанесену індивіду і / або його роду². На нашу думку, таке ототожнення потребує, як мінімум, критичної оцінки.

Зарубіжні вчені найбільше уваги приділяють тіньовому праву. Одним з перших тіньове право як негативну трансформацію позитивного права визначив В.А. Бачинін: «позитивне право, ставши на шлях самозаперечення, в нормативно-ціннісному сенсі перетворюється на власну протилежність – право негативне»³. Така характеристика, на наш погляд, найбільш відповідає сутності тіньового права. Не випадково В.М. Баранов вважає, що «тіньове право і змістовно, і формально більш віддалене від офіційного, як позитивного, так і негативного. Воно – неправо особливого виду, може бути, навіть четверта форма неправа, яку Г.В. Гегель (він, як відомо, позначив три основні форми неправа) не помітив, або не вважав за потрібне виокремити»⁴.

У дослідженні А.А. Фоміна виділено ряд негативних соціальних явищ кримінального властивості, в термінах яких присутній прикметник «тіньової»: «тіньова» економіка, «тіньова» культура, «тіньова» юстиція і навіть «тіньовий» держава. Розвиток тіньового права вважається фактором, загрозливим юридичної безпеки суб'єктів права⁵.

Тіньове право, на думку О.М. Трикоз, можна визначити як поняття, що узагальнює різні специфічні види «неправової» дійсності. У зв'язку з цим сам термін «тіньове право» слід брати в лапки, оскільки він означає особливий різновид соціальних норм, що регулюють специфічну сферу суспільних відносин, які не виходять від держави, не захищаються силою державного примусу і не мають формальної визначеності. Воно являє собою небезпечний різновид негативного неофіційного права, що знаходиться в стані боротьби з офіційним правом⁶. Прикладами найпоширеніших проявів тіньового права радянського періоду вважаються так зване «телефонне право» і «номенклатурне право», які діяли в партійних та інших радянських органах для отримання чиновницьких портфелів, дефіцитних товарів, житла, інших благ і соціальних (або асоціальних) послуг. У сучасних умовах ці традиції дещо змінилися і одночасно активізувалися. У своєму дослідженні О.М. Трикоз аналізує прояви «тіньового права» у всіх сферах суспільного життя: освіті, науці, культурі, праці та зайнятості, законодавчої діяльності, сфері державного управління, судовій системі та правоохоронних органах, корпоративних відносинах, договірному праві, тюремній субкультурі тощо⁷. Слід зауважити, що із запропонованих автором позицій важко відокремити тіньове право від інших соціальних регуляторів, які не мають асоціального характеру (корпоративних норм, ділових звичаїв тощо).

На думку В.М. Баранова, тіньове право є негативним проявом юридичного плюралізму, специфічною формою неправа, небезпечним різновидом негативного неофіційного права, яке являє

¹ Уварова, О. О. (2015). Недержавне право: запрошення до дискусії. *Право і громадянське суспільство* <<http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-10-2015/item/198-nederzhavne-pravo-zaproshehnyya-do-dyskusiyyi-uvargova-o-o>> (2021, березень, 10).

² Завальнюк, В. В. (2014). Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики*, 51, 13.

³ Бачинин, В. А. (2001). Неправо (негативное право) как категория и социальная реалья. *Государство и право*, 5, 20

⁴ Баранов, В. М. (2002). О теновом праве. *Новая правовая мысль*, 15.

⁵ Фомин, А. А. (2006). Юридическая безопасность субъектов российского права: Вопросы теории и практики: *автореферат диссертации на соискание научной степени доктора юридических наук*. Саратов: ГОУВПО Саратовская государственная академия права, 42.

⁶ Трикоз, Е. Н. (2005). «Теневое право»: миф или реальность? *Законодательство и экономика*, 1, 56.

⁷ Там само, 58-59.

собою звід асоціальних, обов'язкових, встановлених учасниками суспільних відносин приписів, символів, ритуалів, жестів, жаргону, який перебуває у стані боротьби з офіційним правом, і яким регламентуються всі етапи протиправної діяльності, створюється тінювий правопорядок, який охороняється спеціальними морально-психологічними, матеріальними і фізичними санкціями¹. На нашу думку, усі ознаки «тінювого права», наведені В.М. Барановим унеможливають зроблений ним висновок про наявність особливого тінювого правопорядку, ще й забезпеченого моральними санкціями.

Вельми песимістичні висновки містить робота Р.З. Рувинського про те, що конфлікт офіційного права з «тінювими нормами» є свого роду злого долею сучасних суспільств. На думку вченого, в найбільш гостру фазу колізії між ними вступить тоді, коли суспільство виявиться на піку кризи, а держава буде явно не в змозі справлятися з вирішенням завдань, що постають перед ним. Тоді соціальні інститути, які перебували в тіні, проявлять себе в повній мірі, а вимоги законодавства не буде виконувати вже ніхто².

Про мовчазне протистояння офіційного і неофіційного права пише і А.В. Скоробогатов, при цьому відзначаючи розширення сфери дії останнього. Неофіційним правом вважається сукупність правил поведінки, що сформувалися в певній соціальній групі (суспільстві) для досягнення безконфліктного співіснування членів групи, які всіма членами співтовариства сприймаються однаково, вважаються обов'язковими і виступають установкою для здійснення правових дій, спрямованих на задоволення групових і особистих інтересів³. В цілому з таким визначенням можна погодитися, але запропонована дослідником типологія неофіційного права, яка охоплює звичаєве, соціальне, тінюве і релігійне право, є дискусійною.

Загалом оцінка «тінювого права», як бачимо, є негативною. Проте, існує й думка, що «тінюве право» може виступати як свого роду соціальний етап правотворчості. Проте розмежування цих понять є питанням підходу до розуміння тіню поняття «тінюве право». Більшість юристів, які досліджували феномен тінювого права вважають, що це явище є суто негативним, адже такі норми регулюють існуючі в суспільстві відносини всупереч правовим принципам. Проте, в деяких ситуаціях вони відображають потреби суспільства у правовому регулюванні та більш повно реалізують дотримання правових принципів, ніж існуючі офіційні норми, і можуть служити поштовхом для правового закріплення досконалішого порядку здійснення тих чи інших відносин. У такому випадку тінюве та фактичне право є тотожними поняттями. Але лише у цьому, бо норми тінювого права – лише один з видів фактичних норм, що завжди характеризує незаконну поведінку, здійснювану за чіткими, систематизованими правилами, а також завжди асоціюється з правосвідомістю деформованих видів. Фактичні ж норми, які не стосуються тінювої правотворчості, можуть уособлювати дію певних неформальних правил поведінки до перетворення їх у право (на етапі їх суспільного оформлення) або тих норм, які діють поряд з правом та не суперечать йому, певним чином доповнюють дію правових приписів.

Отже, загалом можна констатувати відсутність достовірних критеріїв розмежування неофіційного та «тінювого» права.

На наш погляд, категорії «неофіційне право» і «тінюве право» слід розмежовувати, використовуючи аксіологічний підхід. На думку А.О. Фальковського, «аксіологічний підхід є інтегруючим, він імпліцитно присутній в кожному з концептуальних дослідницьких підходів, і з його допомогою визначається: по-перше, цінність права як соціального регулятора; по-друге, здатність права втілювати в життя певні цінності, по-третє, ціннісне наповнення права»⁴. Маючи в якості мірила права та неправа правові цінності, такі як свобода, справедливість, рівність, правосуддя, правопорядок⁵ можна з'ясувати, яким є співвідношення неофіційного та «тінювого» права.

¹ Баранов, В. М. (2014). Теневое право как антиюридическая жизнь. *Вестник Нижегородской академии МВД России*, 4 (28), 16.

² Рувинский, Р. З. (2017). Конфликт официальных и теневых норм как судьба современных обществ. *Юридическая техника*, 11, 296.

³ Скоробогатов, А. В. (2018). Неофициальное право в правовой реальности России. *Ученые записки Казанского филиала «Российского государственного университета правосудия»*, XIV, 41 <https://www.researchgate.net/publication/327680682_Neoficialnoe_pravo_v_pravovoj_realnosti_Rossii_Unofficial_law_in_the_law_reality_of_Russia> (2021, березень, 03).

⁴ Фальковський, А. О. (2011). Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук. Одеса: НУ «ОЮА», 12.

⁵ Горобец, К. В. (2013). *Аксиосфера права: философский и юридический дискурс*. Одесса: Фенікс, 90.

На нашу думку, неофіційне право є соціальним феноменом, який відображає домінуючі в суспільстві цінності як духовну основу соціуму, а «тіньове» право, навпаки, являючи одну з сучасних форм неправа, суперечить суспільним цінностям. Для обґрунтування цього твердження слід звернутися до ідей Гегеля про неправу. Філософ досить часто використовував цю категорію, демонструючи її семантичну гнучкість. У неправі вбачається протиставлення сутності (право в собі, загальна воля) і явища (особлива воля). У неправі явище починає грати роль суті, тобто неправу є видимість сутності, «[...] за допомогою її зникнення право отримує визначення міцного і чинного»¹. Гегель виділив і проаналізував різні форми неправа: ненавмисне неправу; обман; злочин. Очевидно, цей перелік не можна вважати вичерпним, оскільки в сучасних умовах неправом є і «тіньове» право.

Інтерпретуючи ідеї Гегеля, неправом слід вважати, перш за все, суб'єктивне заперечення права, коли воно втрачає свою цінність для конкретного суб'єкта в конкретних суспільних відносинах. Інше значення «неправо» набуває у Г. Радбруха, який застосував термін «законне неправу» для характеристики закону, який заперечує основну ідею права – ідею справедливості. У сучасній юридичній літературі для позначення нормативно-правового акта, зміст якого не відповідає суті права, використовуються терміни «неправовий закон», «антиправовий закон» як вираз державного свавілля. Зокрема, Н.В. Конєва вважає, що антиправовий закон – одна з численних форм неправа в сучасному світі. Неправу, в якій би формі воно не існувало, є негативною категорією з позиції більшості людей².

З таким твердженням слід погодитися, але необхідно уточнити, що антиправовий закон як форма неправа є результатом публічно-владної діяльності держави. Інші форми неправа можуть породжуватися суспільством або окремими соціальними групами, проявлятися в деформованій ролі права як регулятора суспільних відносин, а також в таких неправових явищах суспільного життя, як злочинність, корупція; правовий нігілізм тощо. Однак жодне з них не може «претендувати» на регулювання суспільних відносин із застосуванням суто юридичних засобів.

Особливе місце серед сучасних форм неправа займає тіньове право, яке проникає в усі форми неправової реальності. Так, В.І. Шакур справедливо вважає, що «тіньове право, перш за все, регулює взаємини серед осіб, схильних до вчинення злочинів або які перебувають в установах виконання покарань. У цій сфері суспільного життя воно існує не один десяток років і поступово поширюється на інші сфери, перш за все на економічну». У той же час учений підкреслює, що «тіньове право формує соціальне існування, поведінку і спосіб життя багатьох людей, серед яких особи, які вчинили злочин, складають незначну кількість»³. Дійсно, положення тіньового права регулюють не тільки поведінку людей, що знаходяться «поза законом», а й багато інших актів правозначущої поведінки.

Суб'єкти такої поведінки відторгають право, встановлене державою, та інші соціальні норми у зв'язку з невідповідністю задоволення їх потребам при їх реалізації, що призводить до вироблення ними власних правил поведінки в тій чи іншій ситуації. Такі правила мають явно негативний характер порівняно із нормами як офіційного, так і неофіційного права.

Слушні думки з цього приводу висловлює А. В. Скоробогатов. Він вважає, що «правові норми (норми неофіційного права) мають відповідати не тільки соціальному правовому досвіду, а й соціально-правового розвитку. Вони є іманентними регуляторами правової поведінки людини незалежно від їх усвідомлення як такі». На думку вченого, правова норма має бути загальнозначущою або в соціальній правосвідомості, або визнаватися такою окремим суб'єктом. Якщо ж значимість правової норми нівелюється, в свідомості людини формується власна система правил, яка зазвичай не відповідає груповим інтересам (індивідуальне право). У такому випадку «цілепокладання може привести людину до негативного ставлення до соціальних правових цінностей і, як наслідок, неправомірної поведінки (не тільки з позицій офіційного, а й неофіційного права)»⁴. Інакше кажучи,

¹ Гегель, Г.В.Ф. (1990). *Філософія права*. Москва: Мысль, 138.

² Конєва, Н. В. (2016). Антиправовий закон як форма вияву неправа. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 1-1, 138-145.

³ Шакур, В. І. (2013). Концептуальні засади розвитку кримінологічної науки в Україні. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 1 (1), 372.

⁴ Скоробогатов, А. В. (2018). Неофициальное право в правовой реальности России. *Ученые записки Казанского филиала «Российского государственного университета правосудия»*, XIV, 41

<https://www.researchgate.net/publication/327680682_Neoficialnoe_pravo_v_pravovoj_realnosti_Rossii_Unofficial_law_in_the_law_reality_of_Russia> (2021, березень, 03).

людина керується нормами тіньового права, прагнучи до задоволення виключно власних потреб та інтересів, ігноруючи при цьому соціальні цінності і цінність права в цілому.

На протигагу тіньовому праву, неофіційне право надзвичайно тісно пов'язане з таким важливим елементом соціальної системи, як соціальні цінності, які цілком обґрунтовано визнаються детермінантами суспільного розвитку¹. Цінності мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Цінність є об'єктивною, оскільки кожна річ, предмет або явище має властивості, якості, здатні задовольняти людські потреби, тобто є значущими для людей. У той же час необхідно, щоб сама людина усвідомлювала їх потрібність і корисність. Обираючи той чи інший варіант поведінки, людина спирається на цінності, а це, в свою чергу, впливає на вибір правила, яким вона буде керуватися. Цей вибір, на нашу думку, визначається нормами неофіційного права, що існують в суспільстві, соціальній групі тощо.

Висновки. Отже, з позицій аксіологічного підходу тіньове право не є різновидом неофіційного права, оскільки воно об'єктивно суперечить ідеї права, являє собою особливу форму неправа, що ігнорує соціальні цінності і цінність права в цілому. Навпаки, неофіційне право, яке формується на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в процесі соціальної комунікації в рамках певних суспільних відносин, з одного боку, і соціальні цінності, з іншого, виступають однаково необхідними, взаємозв'язаними регуляторами поведінки, які доповнюють один одного.

References:

1. Benda-Beckmann, K. V., Turner, B. (2018). Legal pluralism, social theory, and the state. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 50:3, 255-274. DOI: 10.1080/07329113.2018.1532674. [in English].
2. Tamanaha, B. Z. (2007). Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global. *Sydney Law Review*, 30, 396. [in English].
3. Baranov, V. M. (2002). O tenevom prave [About the shadow law]. *Novaya pravovaya mysl* [New legal thought], 1, 13-20. [in Russian].
4. Baranov, V. M. (2014). Tenevoye pravo kak antiyuridicheskaya zhizn [Shadow law as an anti-legal life]. *Vestnik Nizhegorodskoy akademii MVD Rossii* [Bulletin of the Nizhny Novgorod Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia], 4 (28), 16. [in Russian].
5. Bachinin, V. A. (2001). Nepravo (negativnoye pravo) kak kategoriya i sotsialnaya realiya [Wrong (negative right) as a category and social reality]. *Gosudarstvo i pravo* [State and law], 5, 20. [in Russian].
6. Hegel, G.V.F. (1990). *Filosofiya prava* [Philosophy of Law]. Moscow: Thought. [in Russian].
7. Gorobets, K.V. (2013). *Aksiosfera prava: filosofskiy i yuridicheskij diskurs* [Axiosphere of Law: Philosophical and Legal Discourse]. Odessa: Phoenix. [in Ukrainian].
8. Dudchenko, V.V. (2006). *Tradyciya pravovoho rozvytku: plyuralizm pravovykh vchen* [Tradition of legal development: pluralism of legal doctrines]. Odessa: Legal literature. [in Ukrainian].
9. Zavalnyuk, VV (2014). Ofitsiyne ta neofitsiyne pravo: antropologichne doslidzhennya [Formal and informal law: anthropological research]. *Aktualni problemy polityky* [Current policy issues], 51, 12-21. [in Ukrainian].
10. Koneva, N. V. (2016). Antypravovyy zakon yak forma vyjavu neprava [Illegal law as a form of manifestation of wrong]. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava* [Scientific Bulletin of Public and Private Law], 1-1, 138-145. [in Ukrainian].
11. Kryzhanovska, O. V. (2016). Ofitsiynyy ta neofitsiynyy pravoporyadok: normatyvnyy ta instytutsiynyy aspekty [Formal and informal legal order: normative and institutional aspects]. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava* [Scientific Bulletin of Public and Private Law], 1-1, 11. [in Ukrainian].
12. Kryzhanovsky, A. F. (2009). *Pravovyy poryadok v Ukrayini: vytoky, kontseptualni zasady, infrastruktura* [Legal order in Ukraine: origins, conceptual principles, infrastructure]. Odessa: Phoenix. [in Ukrainian].
13. Oborotov, Yu. M. (2003). Tradyciyi ta novatsiyi v pravovomu rozvytku: zahal'noteoretychni aspekty [Traditions and innovations in legal development: general theoretical aspects]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya doktora yurydychnykh nauk* [dissertation abstract for the degree of Doctor of Laws]. Odessa: ONLA. [in Ukrainian].
14. Ruvinsky, R. Z. (2017). Konflikt ofitsialnykh i tenevykh norm kak sudba sovremennykh obshchestv [The conflict of official and shadow norms as the fate of modern societies]. *Yuridicheskaya tekhnika* [Legal technique], 11, 296. [in Russian].
15. Rulan, N. (1999). *Yuridicheskaya antropologiya* [Legal anthropology]. Moscow: Norma. [in Russian].
16. Skorobogatov, A. V. (2018). Neofitsialnoye pravo v pravovoy realnosti Rosssii [Unofficial law in the legal reality of Russia]. *Uchenyye zapiski Kazanskogo filiala Rossiyskogo gosudarstvennogo universiteta pravosudiya*

¹ Шайгородський, Ю. (2012). Цінності як детермінанти суспільного розвитку. *Сучасна українська політика*, 26, 224.

- [Scientific notes of the Kazan branch of the Russian State University of Justice], XIV, 41
<https://www.researchgate.net/publication/327680682_Neoficialnoe_pravo_v_pravovoj_realnosti_Rossii_Unofficial_law_in_the_law_reality_of_Russia> (2021, March, 03). [in Russian].
17. Trikoz, E. N. (2005). «Tenevoye pravo»: mif ili realnost? ["Shadow Law": Myth or Reality?] *Zakonodatelstvo i ekonomika* [Legislation and economics], 1, 56-60. [in Russian].
 18. Uvarova, O. O. (2015). Nederzhavne pravo: zaproshennya do dyskusiyi [Non-state law: invitation to discussion]. *Pravo i hromadyanske suspilstvo* [Law and civil society] <<http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-10-2015/item/198-nederzhavne-pravo-zaproshennya-do-dyskusiyi-uvarova-o-o>> (2021, March, 10). [in Ukrainian].
 19. Falkovsky, A. O. (2011). Aksiologichnyy pidkhid v metodolohiyi suchasnoyi yurysprudentsiyi [Axiological approach in the methodology of modern jurisprudence]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenyu kandydata yurydychnykh nauk* [dissertation abstract for the degree of Candidate of Law]. Odessa: NU OLA. [in Ukrainian].
 20. Fomin, A. A. (2006). Yuridicheskaya bezopasnost' sub'yektov rossiyskogo prava: Voprosy teorii i praktiki [Legal security of subjects of Russian law: Questions of theory and practice]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni doktora yuridicheskikh nauk* [thesis abstract for the degree of Doctor of Law]. Saratov: GOUVPO Saratov State Academy of Law. [in Russian].
 21. Shaygorodsky, Y. (2012). Tsinnosti yak determinanty suspilnoho rozvytku [Values as determinants of social development]. *Suchasna ukrayinska polityka* [Modern Ukrainian politics], 26, 224. [in Ukrainian].
 22. Shakun, V. I. (2013). Kontseptualni zasady rozvytku kryminolohichnoyi nauky v Ukrayini [Conceptual bases of development of criminological science in Ukraine]. *Visnyk Asotsiatsiyi kryminalnoho prava Ukrayiny* [Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine], 1 (1), 372. [in Ukrainian].